

УДК 343.851:343.541

Шмерецький Є. Є. – здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ СКЛАДОВІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЗГВАЛТУВАНЬ

Представлено авторський підхід до системи заходів спеціальної профілактики згвалтувань, що передбачає: наявність у програмах соціально-економічного розвитку районів позицій щодо запобігання безробіття, диференційованого підходу до надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та таким, які тимчасово опинилися у скрутному становищі; виявлення та працевлаштування неповнолітніх і молоді, які не працюють і не навчаються; активізацію правового навчання та виховання серед осіб групи ризику (як потенційних правопорушників, так і жертв) із залученням до цієї діяльності співробітників поліції, адвокатури, прокуратури, суду, інших правоохоронних органів; створення центрів із профілактики насильства в сім'ї та надання допомоги постраждалим від нього.

Ключові слова: згвалтування, насильство, жертва, спеціальна профілактика.

Людська сексуальність завжди була предметом прискіпливої уваги світських, релігійних діячів та суспільства загалом, адже постає тлом, на якому розгортається протистояння уявлень про дозволене й недозволене, унормоване та девіантне. Початок ХХІ ст. означений зростанням толерантності до різних проявів сексуальності, а також зміною стереотипів сексуальної поведінки.

Водночас сексуальний плюралізм одних громадян не повинен посягати на статеву недоторканність інших. Задоволення сексуальних потреб за умов викривлених поглядів на сексуальні стосунки нерідко здійснюють в протиправний спосіб, що призводить до серйозних наслідків для особистості та суспільства загалом. Особлива небезпечність насильницьких сексуальних злочинів полягає не лише в приниженні людської гідності потерпілих, а й у виникненні загрози для їхнього життя, здоров'я та подальшого

нормального фізичного і психічного розвитку. Причому останній аспект особистісної дисгармонії стосується не лише неповнолітніх, оскільки зґвалтування здатне спричиняти психотравматичні наслідки й у дорослих жертв. Загалом насильницьким сексуальним злочинам притаманна внутрішня єдність, зумовлена соціально-психологічними характеристиками злочинної поведінки, що ґрунтується на агресивно-принизливому ставленні до особистості, нехтуванні її недоторканності.

Система спеціальних засобів попередження зґвалтувань містить такі складові:

1) застосування кримінально-правових норм подвійної превенції для своєчасного реагування на погрози вчинити злочин, підготовку до вчинення злочинів, утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність тощо;

2) послідовна боротьба з пияцтвом і наркоманією, оскільки ці негативні явища є своєрідним каталізатором агресивних злочинів, що визначають їхню жорстокість і невмотивованість, а також пов'язані з груповою злочинністю, сприяючи об'єднанню девіантних осіб у групи з антисоціальною спрямованістю. До того ж, стан сп'яніння спричиняє зростання рівня віктимності жертви;

3) своєчасне реагування на правопорушення, учинене на ґрунті сімейних та інших побутових конфліктів. Високий рівень цих злочинів зумовлений передусім негативною динамікою в життєдіяльності багатьох сімей, суперечністю між збільшенням вільного часу громадян і невмінням його правильно використати. Найбільш криміногенними є такі чинники, як систематичні конфлікти, пияцтво;

4) підвищення ефективності діагностування психічних аномалій та акцентуацій у неповнолітніх, молоді з девіантною поведінкою й тих, хто перебуває на профілактичному обліку органів Національної поліції України, а також активізація діяльності центрів медико-соціальної реабілітації. Зазначене дасть змогу приділяти посилену увагу цій категорії осіб на всіх етапах превентивної діяльності, оскільки саме патохарактерологічні детермінанти значною мірою визначають ворожість їх світосприймання, агресивність і жорстокість під час учинення зґвалтувань.

Між певними соціально-психологічними детермінантами зґвалтування та соціально-демографічними й індивідуально-

психологічними особливостями особи, зокрема віком, статтю та властивостями характеру існує взаємозалежність. Вплив таких чинників, як конфліктні відносини в сім'ї, несприятливий мікроклімат сімейного виховання, соціальні фрустратори та конкретні соціальні ситуації корелюють із віком і статтю особи. На формування акцентуованих рис характеру, відповідно, впливають конкретні чинники: конфлікти між батьками, зловживання алкоголем, стиль виховання, вплив групи однолітків, наявність соціальних фрустраторів і певних соціальних ситуацій [1, с. 16]. З огляду на це, одним зі способів попередження поширення насильства може бути розроблення та впровадження в психолого-педагогічну практику спеціальних освітньо-профілактичних програм, спроможних змінювати соціальні установки молоді відносно агресивної поведінки.

На нашу думку, системному вдосконаленню превентивної функції правоохоронних органів щодо профілактики зґвалтувань передусім сприяє забезпечення належної охорони громадського порядку. У цьому напрямі варто наголосити на таких аспектах:

- систематичне узагальнення й аналізування даних про кримінологічну обстановку в громадських місцях;

- встановлення та контролювання найбільш криміногенних об'єктів, зокрема з використанням можливостей громадськості, а також шляхом вивчення складу осіб, які проводять час на таких об'єктах, визначення з-поміж них раніше засуджених за насильницькі злочини, тривалий час непрацюючих та осіб, які зловживають спиртними напоями;

- визначення профілактики насильницької злочинності пріоритетним завданням діяльності патрульної служби поліції, зокрема систематичний аналіз розстановки сил і засобів служби, налагодження її взаємодії з громадськістю.

Спеціальна віктимологічна профілактика зґвалтувань має ґрунтуватися на диференційованому підході, тобто враховувати особливості різних контингентів осіб, які можуть потенційно стати жертвами цих посягань.

Соціальні працівники, педагоги та психологи покликані здійснювати віктимологічну профілактику зґвалтувань за такими напрямками:

- виявлення жертв зґвалтування та осіб, які належать до групи ризику, навчання волонтерів роботі з ними;

– встановлення соціально неблагополучних сімей, у яких виховують дітей «критичного віку», та надання батькам психолого-педагогічної допомоги;

– просвітницька робота з населенням;

– психопрофілактична та психокорекційна робота з формування антивіктимної поведінки в потенційних жертв.

Віктимність як схильність за певних обставин ставати жертвою насильства полягає у віктимній поведінці, засадами якої є індивідуально-психологічні особливості особистості й соціально-психологічні чинники соціалізації. Тому запорукою ефективності профілактичного впливу на психічний стан потенційних жертв сексуального насильства є зосередження на коригуванні дезадаптованих особистісних проявів, що відображають емоційну невірноваженість, психічну напруженість, викривлення в мотиваційно-потребовій сфері, депресивність, невротичність.

Актуальність зазначеного засвідчує наявність певної спадкоємності поведінки (зворотної реакції, або циклу *victim-to-victimizer*) у осіб, які вчинили протиправні сексуальні дії стосовно дітей. Так, дослідивши 747 злочинців-гвалтівників, американські науковці з'ясували, що 76 % з них у дитинстві самі зазнавали сексуального насильства [2]. Пояснюючи таку залежність, І. С. Кон пише: «Окремі сексуально травмовані діти вже в дорослому віці, вирізняються з-поміж інших зниженою самоповагою, гіпертрофованим відчуттям вини й сорому, відчуттям відчуження від інших, схильністю до алкоголізму та наркоманії» [3].

Окрім безпосереднього травматичного впливу, пережите в дитинстві насильство може впливати на все подальше життя особи у вигляді відставлених ефектів травми (порушення «Я-концепції», почуття провини, труднощі в міжособистісних відносинах, сексуальні дисфункції) та втрати довіри до світу.

Близько 85 % дорослих пацієнтів психіатричних лікарень були жертвами сексуального насильства в дитинстві, а 90 % людей, які страждають від особистісних розладів, також мають історію сексуального насильства [4, с. 195].

Цілком імовірно, що діти, які колись відчували на собі жорстокість і сексуальне насильство, підсвідомо прагнуть відтворити такий життєвий досвід у дорослому житті: скривджена

дитина, виростаючи, досить часто сама стає кривдником. Основою цієї взаємодії є такі механізми:

– ідентифікація з агресором і виміщування власної образи на іншому;

– дитина, яка зазнає насильства, попри страх і біль, водночас відчуває сексуальне збудження, обставини якого залишаються в її пам'яті, роблячи привабливим аналогічний сексуальний контакт.

Адекватне оцінювання наслідків сексуального насильства є необхідним і для прогнозування ймовірності розвитку посттравматичного стресового розладу, травматичного синдрому згвалтування, а також розроблення спеціальних профілактичних і реабілітаційних програм. Причому потрібно враховувати, що виникнення зазначених розладів і синдрому в кожній конкретній людини залежить від взаємовпливу низки чинників, серед яких: невідповідність до впливу травми, попередній негативний досвід, пасивність напрацьованих упродовж життя стратегій подолання (копінг-стратегій), наявність психічних і соматичних захворювань. Усвідомлення ролі цих чинників і ступеня травматичного впливу дають змогу науково обґрунтувати психопрофілактичні та психокорекційні заходи.

На нашу думку, у психологічному контексті протидія сексуальному насильству передбачає три основні напрями:

1) формування суспільної думки, зокрема за допомогою ЗМІ, щодо нетерпимості до будь-яких проявів насильства і ворожості у взаєминах, орієнтація громадських організацій та населення на виявлення осередків конфлікту в сім'ї та побуті;

2) консультативна робота з членами родини та близьким оточенням потерпілих і представників «групи ризику»;

3) психологічна допомога жертвам сексуального насильства.

Належний вплив на суспільну думку є завданням здебільшого психології, аніж кримінології. Якщо в кримінології метою віктимологічного розгляду характеристик жертви є перенесення частки вини чи відповідальності за злочин зі злочинця на потерпілого, то в межах психологічного підходу потрібно шукати відповіді на інші запитання. Як зменшити ймовірність стати жертвою? Як допомогти людям, які пережили напад?

Безперечно, однією з найважливіших умов реадптації жертви є її відносини з найближчим соціальним оточенням, сім'єю та близькими. Неадекватна, тобто така, що позбавляє жертву необхідної допомоги й заважає її «одужанню», поведінка

оточуючих може виявлятися по-різному: а) обвинувачення потерпілої особи, вияв гніву та невдоволення її «зіпсованістю»; б) висловлення недовіри й подиву щодо недостатньо активного опору злочинцеві; в) сприйняття наслідків зґвалтування як несерйозних, а отже, вартих якнайшвидшого забування; г) співпереживання та обвинувачення себе, що зумовлює гіперопікування та надмірний контроль; д) надання потерпілій особі адекватної психологічної допомоги.

Ще одна проблема, пов'язана з міжособистісним стосунками в сім'ї, виникає через вплив зґвалтування на можливість мати повноцінні сексуальні контакти: часто чоловіки чи сексуальні партнери жертв намагаються «повернути собі жінку», недооцінюючи тяжкість наслідків зґвалтування. За даними американських психотерапевтів, 75–85 % заміжніх жертв розлучаються з цієї причини впродовж двох років після вчиненого насильства [5].

Надаючи психологічну допомогу жертві сексуального насильства, потрібно урахувати, що специфіка психологічних наслідків травмуючої події полягає не лише в тому, що відбулася негативна подія екстремальної інтенсивності. Утрату контролю над ситуацією, порушення особистісних меж, зокрема в найбільш інтимній сфері, людина завжди сприймає досить болісно. Додаткова проблема полягає в певній «вторинній» реакції – жертва не лише переживає з приводу вчинених відносно неї дій, а й прагне зрозуміти, чому це сталося, відповісти на запитання: «Чому це відбулося саме зі мною?», «Що я зробила не так?» і «Як тепер жити далі?».

Для потерпілих від зґвалтування типовою є реакція самозвинувачення – пошуку у власній поведінці, зовнішності чи особистості характеристик, що могли спровокувати насильника. До того ж, у сексуальному насильстві вона пов'язана з особливостями стресора. По-перше, джерелом травмуючого досвіду є інша людина, яка вчинила не випадкову дію, а навмисний вчинок, отже, у потерпілого постає запитання щодо можливих власних провокативних дій. По-друге, у побутовій свідомості цей злочин часто ніби перекликається з аналогічною добровільною сексуальною поведінкою, що дійсно залежить від фізичних характеристик поведінки.

Окрім гострих реакцій, така екстремальна подія спричиняє і довготривалі проблеми. Зґвалтування змінює світогляд жертви,

її систему переконань і цінностей. Так, потерпілі від сексуального насильства мають знижені показники ставлення до людей та оцінки контролю за перебігом власного життя.

Травма, отримана внаслідок зґвалтування, завжди є суто індивідуальною. Причому її наслідки пов'язані як із насильницьким характером статевих зносин, так і специфікою конкретного етапу життя жертви, її здатністю розв'язувати проблеми й труднощі в повсякденному житті. Необхідна допомога, таким чином, варіює від емоційної підтримки оточуючих до звернення до відповідних фахівців чи спеціалізованих соціальних інститутів.

Зґвалтування здатне спричинити травматичні зміни в різних складових особистості жертви, а отже, викликає різні потреби в процесі реабілітації. Згідно з моделлю подолання стресу, увагу та зусилля з відновлення слід спрямовувати саме на ті аспекти, які зазнали руйнування внаслідок екстремального негативного досвіду. Якщо основною реакцією на подію стало зниження самооцінки, то найбільш ефективною підтримкою буде та, що підвищує втрачену самоцінність і самоповагу. Якщо внаслідок травми в потерпілого виникло почуття невизначеності та невпевненості, зусилля необхідно спрямувати на відновлення контролю й осмисленості подій.

Інколи світоглядні зміни в потерпілих мають локальний характер. За таких умов їх відновлення є нескладним, адже в особи зберігається оптимістичний погляд на світ і на себе. Натомість інші жертви можуть потерпати від глобальних структур, що призводить до більш тривалих і негативних наслідків.

Узагальнення наукових першоджерел засвідчує, що основними довготривалими наслідками пережитого сексуального насильства є зниження довіри до людей і втрата контролю за власним життям. Відповідно, психологічну допомогу потерпілим слід надавати саме в межах цих напрямів, намагаючись відновити самооцінку. Доцільно надавати їм можливість самим приймати життєво важливі рішення, відновлюючи таким чином суб'єктивний зв'язок між власним діями та їх наслідками, зменшуючи почуття непередбачуваності світу.

Згідно із сучасними концепціями, психологічна допомога жертвам сексуального насильства має ґрунтуватися на припущеннях, відповідно до яких потерпілі:

- 1) поділяють міфи про зґвалтування;

2) не можуть концептуалізувати власний досвід (проговорити його з іншою людиною або собою, записати в щоденнику);

3) не володіють достатньою інформацією про пов'язані з пережитим зґвалтуванням проблеми, які вони можуть відчувати;

4) не мають навичок щодо розв'язання цих проблем.

Допомогу потерпілим можуть надавати за такими напрямками:

1) підтримання самооцінки (взаємодія з психологом покликана сформувати в потерпілого переконання, згідно з яким людину цінують і поважають лише тому, що вона людина);

2) інформаційна підтримка, тобто інформування про можливі альтернативи, поради в прийнятті рішень і спрямуванні дій. Такі бесіди здатні редукувати стрес, оскільки допомагають прояснити природу чи локус проблеми, правильно оцінити стрес із позицій його інтенсивності та тривалості;

3) мотиваційна підтримка (посилення позитивних сподівань);

4) інструментальна підтримка, тобто матеріальна допомога, догляд за дітьми, надання транспорту;

5) емоційна підтримка, що передбачає встановлення та підтримання психологічного контакту під час звернення до правоохоронних органів і проведення медичного обстеження.

Безпосередню психологічну роботу з потерпілими можуть здійснювати у формі індивідуальних консультацій та груп підтримки у межах когнітивної, поведінкової, процесуально-орієнтованої чи інших видів психотерапії. Важливо, щоб обраний спосіб давав змогу працювати з різними клієнтами, незалежно від їх віку, статі, рівня освіти, культурологічних установок, віросповідання тощо.

Попри індивідуальний характер сексуального насильства, групові форми роботи можуть бути досить результативними. По-перше, жертви часто почуваються ізольовано, переживаючи власний досвід як унікальний, тому в процесі взаємного спілкування вони можуть говорити про нього, надаючи один іншому емоційну (співпереживання) та інформаційну (обмін досвідом протистояння стресовим реакціям) підтримку. Окрім адаптивної для жертв стратегії «порівняння з гіршим», на нашу думку, відвідування групи може стати для потерпілого джерелом «порівняння з кращим». Оскільки поширеною реакцією на зґвалтування є зниження самооцінки та самозвинувачення, порівняння себе з іншими жертвами дає змогу зрозуміти, що всі вони – «нормальні», але з ними також відбулося подібне.

Участь у груповій підтримці також є важливою. Під час групових сеансів вони могли б обговорити власні реакції на те, що відбулося, напрацювавши оптимальні способи дій щодо надання найбільш ефективної допомоги жертвам (так само, як і в разі насильства над дітьми, до групової роботи вдаються задля усвідомлення та аналізу особливостей взаємовідносин між дорослим і дитиною).

Експериментально доведено, що за наявності підтримки сім'ї рівень психічного благополуччя (відсутність депресії та тривоги) позитивна динаміка проходження психотерапевтичного процесу є більш вираженою. В іншому випадку спостерігається зворотна динаміка, що призводить до рецидивів саморуйнівної поведінки.

Таким чином, система заходів загальносоціального попередження зґвалтувань повинна передбачати: наявність у програмах соціально-економічного розвитку регіонів (областей, районів) позицій щодо запобігання безробіттю, диференційованого підходу до надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям і таким, які тимчасово опинились у скрутному становищі; виявлення та працевлаштування неповнолітніх і молоді, які не працюють і не навчаються; активізацію правового навчання і виховання серед осіб «групи ризику» (як потенційних правопорушників, так і жертв) із залученням до цієї роботи не лише працівників поліції, а й адвокатури та прокуратури, суду, інших правоохоронних органів; створення центрів з профілактики насильства в сім'ї та надання допомоги постраждалим від насильства.

У межах просвітницької діяльності серед населення, а також ресоціалізації жертв злочинів важливим є забезпечення належного рівня фахової професійно-психологічної готовності працівників, відповідальних за її здійснення. Адже зґвалтування є особливо небезпечним злочином, що спричиняє потрясіння такої самої сили, як землетрус, автокатастрофа, бойові дії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Дроздов Олександр Юрійович. – Київ, 2003. – 20 с.
2. Victim-to-victimizer [Electronic resource]. – Mode of access: <http://familytimes.com.ua/content/view/80/4>. – Title from the screen.
3. Кон И. С. Сокращение детей и сексуальное насилие / И. С. Кон // Педагогика. – 1998. – № 5. – С. 64–66.

4. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – М. : ЭКСМО, 2006. – 295 с.

5. Watts Ch. Violence against women: global scope and magnitude / Ch. Watts, C. Zimmerman. – 2002. – P. 1232–1237.

Стаття надійшла до редколегії 17.04.2017
